

Εικ. 78. (Πάνω.) Μαινάδες σε ιερό του Διονύσου, αφού στέλλισαν πρόχειρο είδωλο του θεού με κλαδιά κισσού, έστησαν μπροστά ο' αυτό τρέψιμα προσφορών με δυο υβρίες κρασιού. Στεφάνια από κλαδιά κισσού φορούν και οι ίδιες στο κεφάλι. Δεξιά και αριστερά της εδώ κεντρικής σύνθεσης παριστάνονται μαινάδες που χορεύουν κρατώντας δόδες και θύρσους (σε χορό εκστατικό).

Εικ. 79. (Κάτω.) Στην ίδια στήλη από τη Νεσέολη φαίνονται μαινάδες σε νυχτερινό ενθουσιαστικό χορό στο ύπαιθρο (κισσοστεφανωμένες, με τύμπανο, αυλό, θύρσους και δόδες).

ενδύματα (όχι μάλλινα) και όσοι πέθαιναν επίσης ήταν απαγορευμένο να ενταφιάζονται με μάλλινα ενδύματα. Ο Ηρόδοτος προσθέτει πως υπήρχε «επρός λόγος» απόρρητος που καταδικάζε ως μη «όσια» τη μάλλινη περιβολή. Από τη ζωή των μυθικών έξω από τους χώρους της μύησης είναι γνωστά πολλά. Οι μνημένες γυναίκες που είχαν την κύρια θέση στη λατρεία ονομάζονταν μαινάδες, βάκχες, θυιάδες, βασσαρίδες (ή βασσάραι). Ένα μη σωζόμενο θεατρικό έργο του Αισχύλου είχε το όνομα Βασσαρίδες. Το σχετικό έργο του Ευριπίδη που σώζεται έχει το όνομα Βάκχαι (σ' αυτό οι βάκχες, μέσα στη διονυσιακή έξαψη τους, διαμελίζουν τον εχθρό της διονυσιακής λατρείας Πενθέα, βασιλιά των Θηβών). Σε αγγειογραφίες φαίνονται οι βάκχες να μετέχουν σε γιορτές του Διονύσου είτε σε ιερά του θεού μέσα στις πόλεις (όπως στην εικόνα 78, από αγγείο του τέλους του 5ου αιώνα, όπου παριστάνονται να στολίζουν είδωλο του Διονύσου, κοντά στο οποίο υπάρχουν υδρίες με κρασί) είτε στο ύπαιθρο, έξω από την πόλη (όπως στην εικ. 79, από το ίδιο αγγείο, όπου οι μαινάδες, πάντα στεφανωμένες με κλαδιά κισσού και με θύρσους στα χέρια, βρίσκονται σε ενθουσιαστικό χορό, υπό τους ήχους τυμπάνων και αυλών). Μια μαινάδα σε εκστατικό χορό αποδίδει καλύτερα η αγγειογραφία 80. Διέτρεχαν τις δασωμένες πλαγιές του Παρνασσού, ντυμένες με δορές ζώων και (κατά τη διάρκεια της «ιερης μανίας») εφοδιασμένες από το θεό με δύναμη μεγαλύτερη της συνηθισμένης, ώστε να μπορούν να πιάνουν και να διασπούν άγρια ζώα και να τρώνε ωμό το κρέας τους. Οι μαινάδες ένιωθαν τον εαυτό τους «θεόληπτο» (κυριευμένον από το θεό). Το διασπώμενο ζώο είχε τη θέση του θεού Διονύσου που τον είχαν κατακρεουργήσει οι τιτάνες και είχαν φάει το κρέας του. Οι μαινάδες, τρώγοντας το ζώο που ενσάρκωνε το Διόνυσο, έφερναν το θεό μέσα τους και ένιωθαν ενισχυμένες ή αναγεννημένες (τουλάχιστο στα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας). Το «ωμοφάγιο» είχε τελετουργική δύναμη μυστική, και

αρχικά γινόταν κατά τη διάρκεια ξέφρενου λατρευτικού χορού, κάτω από τους ήχους τυμπάνων και αυλών.

7. Ορφικές τελετές.

Οι ορφικοί που ο μυθικός θεμελιωτής των τελετών τους Ορφέας είχε παραγγείλει «φρών ἀπέχσθαι» (Αριστοφ. Βάτρ. 1032) και «ασαρκῶν ἐδωδῆς ἀπέχσθαι» (Πλουτ. Συμπ. ἐπτά σοφῶν 16), φυσικοί ἦταν να ανατρέψουν το δόγμα του ωμοφαγίου και να το παρουσιάσουν ως αμάρτημα. Οι ορφικοί είχαν δικό τους κερὸ λόγο για το θάνατο του Διόνυσου Ζαγρέα, και σ' αυτόν είχε στηριχθεῖ ο οργανωτὴς των μυστικῶν τελετῶν τους, ο οποίος κατὰ τον Πausανία (7, 18, 4 και 8, 37, 5) ἦταν ο μελετητὴς των παλιν ἐπὶν και χρησμολόγος Ονομάκριτος που ζούσε στην αυλὴ των Πεισιστρατιδῶν (ἄλλοι θεωροῦσαν ὀργανωτὴ τον Ορφέα). Το περιεχόμενο του κερου αυτού λόγου μπορεί σε γενικὴς γραμμὲς νὰ ανασυγκροτηθεῖ με βάση μεταγενέστερες πηγές: ο μεγάλος θεὸς των ορφικῶν Ζαγρεύς ἦταν θεὸς του κάτω κόσμου, γεννημένος στην Κρήτη ἀπὸ το χθόνιο Δία και τη βασίλισσα του Ἴδη Περσεφόνη. Ὡς μικρὸ παιδί εἶχε την προστασία των ἐνοπλων ἐερῶν κούρητων, ὅπως και ο Ζεὺς, ἐπίσης στην Κρήτη, ὅταν ἦταν μικρὸ παιδί και κινδύνευε ἀπὸ τον Κρόνο. Οι κακόβουλοι και εγκληματικοί τιτάνες που ζούσαν στη γη πριν ἀπὸ τους ἀνθρώπους ἐπιβουλεύθηκαν το νεαρό θεό, κατόρθωσαν να τον ἀποσπάσουν ἀπὸ την ἐπιτήρηση των κούρητων και τον διαμέλιαν και τον ἔφαγαν μόνο την καρδιά, σύμφωνα με ἓνα μῦθο, κατόρθωσαν να σώσει η Αθηνά. Για το ἐγκλημα αυτό ο Δίας τους κατακεραυνώσε. Οι ορφικοί πίστευαν πως ἀπὸ τη στάχτη των κεραυνωμένων τιτάνων δημιουργήθηκαν οι ἀνθρώποι; οι οποίοι ἐπομένως κληρονόμησαν την κακὴ ἢ τιτανικὴ φύση (το σῶμα) και την αγαθὴ ἢ θεϊὰ (την ψυχὴ), γιατί οι τιτάνες εἶχαν φάει το Διόνυσο-Ζαγρέα. Η διαφορά των δυο δογμάτων πῶν ἀναπτύχθηκαν με πωρήνα το θεὸ Διόνυσο φαίνεται τώρα με σαφήνεια: οι οπαδοί των βακχικῶν ὀργίων πίστευαν πως με το ωμοφαγίον γίνονταν «ένθεοι», κέρδιζαν δηλαδή τη μακαριότητα που χάριζε η παρουσία του θεοῦ μέσα τους (και ἄλλες θρησκείες ἀνεπτύξαν το ἴδιο δόγμα και παρουσίασαν ως ἀνάγκη το να κηρύττουν οι πιστοί του «σώματος και αἵματος» τοῦ θεοῦ). Οι ορφικοί, ἀντίθετα, κατέταξαν το φόνον του θεοῦ και το φάγμά του ἀπὸ τους ἀνθρώπους στα μεγάλα αμάρτηματα, και ἔτσι ἄρχισε η ἔχθρα μεταξύ των δυο αἰρέσεων που παρέμεινε μεγάλῃ ὡς το τέλος της ἀρχαιότητας (για το λόγο αυτό της ἐχθρότητας μεταξύ ορφικῶν και οπαδῶν του Διόνυσου βλ. M. Nilsson, Harvard Theol. Review, 1935, 190 – 191). Ἐνας ἀπὸ τους μῦθους για το θάνατον του Ορφέα ἀποδίδει το θάνατον σε ἐκδίκτηση του Διόνυσου, ο οποίος ἔστειλε τις βάτρες και τον σκότωσαν (βλ. εἰκ. 81), γιατί τιμοῦσε περισσότερο τον Ἀπόλλωνα κι ὄχι το Διόνυσο, ἀν και δοξάστηκε ἀπὸ τις σχετικὲς με το Διόνυσο τελετὲς που ἴδρυσεν. Η μεγαλύτερη συγγένεια της ορφικῆς

Γ. Διότ. 5, 75; 4. Cf. Kern-Orph. Frag. 303: «τὸν Διόνυσον» γιγονίει φασίν ἐκ Διὸς καὶ Περσεφόνης κατὰ τὴν Κρήτην, ὃν Ὀρφεὺς κατὰ τὰς τελετὰς παρέδωκε δισσομένον ὑπὸ τῶν τιτάνων». Ἀπὸ σωζόμενο στίχον παλαιοῦ ἔπους Ἀλκυονίδος, (Kern, Orph. Fr. 210, σελ. 230), εἶναι φανερό πως ο Ζαγρεύς που τιμοῦσαν ὡς μεγαλύτερον θεὸν οἱ ορφικοί ἦταν ισχυρὸς βασιλεὺς του κάτω κόσμου (τοιαυτὸς με μυστικὲς τελετὲς στην Κρήτη); κατὰ Γ. Η., Ζαγρέυ τῆ θεῶν νεανύεργια ἐκόντων. Η ἐτυμολογία του ἐνομάτιος του ὡς «μεγάλου κνηστῶν (Μέγα Ετικα, τὸν φέρει κοντὰ στον νεοελληνικὸ Χάρο.

2. Ο μῦθος αὐτὸς ἀλλάσθηκε για να ἐμφανισθεῖ ὡς ἀναβίωση τη γέννηση του νέου Διόνυσου, στα στήθη του οποίου ἔβαλε η καρδιά του παλαιοῦ. Κατὰ τον ἀρχικὸν κερὸν λόγον ο Ζαγρεύς-Διόνυσο, μετὰ το θάνατό του, ἔγινε στον Ἴδη βασιλεὺς των ψυχῶν.

3. Τον ὄρο ἐπιτακτικὴ φῶση μεταχειρίζεται και ο Πλάτων με την κακὴ ἔννοια στους Νόμους 701: συζητῶντας ο ἀθηναῖος ζῆνος με τον κρήνη Κλεωνα και το λακεδαιμόνιο Μήγιστο,

βρίσκοντες ἐκ τῆς ἐλευθερίας μπορεί να κληρονομήσει ἀντικειμενικὴ και τελειῶς ἀκαλίωτη συμπεριφορὰ, πράγμα που εἶναι γνώρισμα της καλῆς ἐλογίμης τιτανικῆς φύσεως: ἀρχίζοντας ἀπὸ μια περιφρόνηση της γνώμης «του βελτιωτοῦ», προχωρεῖ σε ἄρνηση των ἐπιταγῶν των ἀρχόντων, ἔπειτα των προτροπῶν των γονέων και των πρεσβυτέρων, ἔπειτα των ἐπιταγῶν των νόμων και τέλος τῶν ὀρκῶν και πίστεων και το παρέμεινε θεῶν μὴ φρονιτίσει.

4. Βλ. Ψ. Ἐρατοσθέ. 24 (Kern. Orph. Fragm. 113): «Ὁ Ὀρφεὺς τὸν μὲν Διόνυσον οὐκ ἔτιμον, ὅς ὃν ἦν ἐδεχομένους, τὸν δὲ Ἴλιον μέγιστον τῶν θεῶν ἐνόμιζεν, ὃν και Ἰσάλλωνα προσηγόρευε. Ὅθεν ὁ Διόνυσο, ὀργισθεὶς αὐτῷ, ἔπεινε τὴν βασουρίδας, ὡς φησὶν Ἀισχύλος, ὁ τὸν τραγικῶν ποιητῆς εἰ βίβησαν αὐτὸν και τὰ μέλη ἐρίψαν χωρὶς ἔκαστον. Αἱ δὲ Μοῦσαι, συναγαγούσαι, ἔθωσαν ἐπὶ τοῖς κλυομένους Ἀεθέρησιν. Για τὰ Λεῖβηθρα και για τον τάφο του Ορφέα, καθώς και για ἄλλους μῦθους σχετικὸς με το θάνατον του Ορφέα, βλ. Πλουτ. 9, 30, 5 κτθ.

Εικ. 20. (Αριστερά.) Στην εσωτερική επιφάνεια μιας κύλικας (του κατακόχην αγγείου οικογενείας στα συμπόσια) απεικονίστηκε μινυάδα εκστατικό χορό με ώρσο στο δεξί χέρι και ζωντανό μικρό πύθωνα στο αριστερό, ενώ στο στήθος και στην πλάτη έχει έμμενη όραση άλλου πύθωνα. Η κόρη είναι έμμενη με φίδι.

Εικ. 21. (Δεξιά.) Θανάτωση του Ορφέα σε κρηβρόμορφη στάμνο του Βατικανού. Οι γυναίκες που τον λιθοβολούν, σύμφωνα με παλιά παράδοση που την είχε ακολουθήσει ο Αισχύλος (βλ. σημ. 4 της σελ. 90), ήταν βακχές, αν και εδώ χωρίς θύρσους.

θηρσκείας με την απολλώνια κι όχι με τη διονυσιακή φαίνεται από την προσήλωση και των δυο στους καθαρμούς, καθώς και από τη στενή σχέση Απόλλωνα και Ορφέα με τη μουσική που εξευγενίζει τα ήθη, ακόμα και από την αγάπη και των δυο προς το μέτρο και τη σωφροσύνη που αντιμάχεται την ξέφρενη λατρεία των βακχών.

Για τους ορφικούς η ψυχή ήταν θαυμαστή ύπαρξη, υπερκόσμια. Έαριζε πολύ περισσότερο από το σώμα και έπρεπε κάθε άνθρωπος να την ενισχύει δαμάζοντας την τιτανική του φύση (δηλ. τις ορξείες του σώματος). Κατά τη μυστική τους διδασκαλία η ψυχή βρίσκεται φυλακισμένη ή ευνταφιασμένη στο σώμα. Η έκφραση «τό σῶμα σῆμά ἐστι τῆς ψυχῆς» αποδίδεται από τον ίδιο τον Πλάτωνα στους ορφικούς. Αυτό οδηγεί στη σκέψη πως η ψυχή θα μπορούσε να ζήσει αληθινά μόνο μετά το θάνατο του σώματος. Πρώτη φορά γίνεται τόσο σαφής έξαρση του πνευματικού στοιχείου εις βάρος του υλικού και πρώτη φορά αντικρίζεται με νέα διάθεση η πέραν του τάφου ζωή του ανθρώπου. Για την παλιά ιπποτική θρησκεία, η ζωή αυτή συνεχιζόταν αιώνια σ' ένα «αετερπῆν» χώρο (Οδύσσεια, λ. 94), όπως ο Αχιλλέας να προτιμάει, αντί να είναι βασιλιάς όλων των νεκρών, να ζει πάνω στη γη «θητεύοντας» σ' ένα φτωχό αγρότη (Οδύσσεια, λ. 489 - 491).

Αλλά η εδώ ζωή ήταν για τους ορφικούς και είδος δοκιμασίας για την εξασφάλιση της καλύτερης αιώνιας μοίρας. Καθέννας έπρεπε να υποβάλλεται σε μια «άσκηση», η οποία περιόριζε τις επιθυμίες του σώματος: έπρεπε να απέχει από κρέατα στην καθημερινή «δίαιτα» και από ορισμένα άλλα τρόφιμα που ορίζονταν στα ιερά βιβλία της αίρεσης, γραμμένα σε διάφορες εποχές, αλλά συνήθως αποδιδόμενα στον Ορφέα. Οι ορφικοί ομψευγαν επίσης τις αιματηρές θυσίες για τους θεούς. Για να είναι κάθε στιγμή άμμετοι, υποβάλλονταν σε πλήθος θρησκευ-

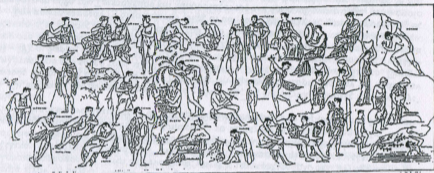
1. Για τους καλύτερους ήταν μια αδύναμη υλική ύπαρξη, σε σκιά ή είδωλο του ζωντανού ανθρώπου, η οποία, μόλις χυθεί το αίμα που της έλειψε, παίρνει συνείδηση του εαυτού της, όπως οι ψυχές της Νέκυας της Οδύσσειας (λ. 93 - 96 και 390). Οι μεταγενέστεροι διδασχτησαν από τη φιλοσοφία πως ήταν ύπαρξη άυλη.

2. Στον Κρατύλο, 400, ο Σωκράτης συζητώντας με τον Ερμόγηνη για το σώμα και την ψυχή, ορίζει την ψυχή σαν την εΐτα που κάνει το σώμα να ζει· το σώμα καταστρέφεται, όταν η ψυχή το εγκαταλείπει. Και ο Σωκράτης προσθέτει: «ἡμᾶ τίνες φασιν εΐναι (τό σώμα) τῆς ψυχῆς, ὡς τεθαρμμένους ἐν τῷ νῦν περὶ... Δοκοῖσι μόντοι μοι μάλιστα θεοῦσι οἱ ἀμφὶ Ὀρφέα τοῦτο τό ὄνομα, ὡς εΐκητι διδοῦσῆς τῆς ψυχῆς, ὡν δὲ ἕνεκα εΐδωσι. Τοῦτον δὲ περιβαλον ἔχειν, ἵνα οὐχ ἴησι δεσμοτηρίου εΐκόνα, ἕως ἂν ἐκτίσῃ τό ὄρεϊλόμμενα» (ἡ ψυχή δηλαδή, όσο βρίσκεται φυλακισμένη στο σώμα, πληρώνει για κάποιο ἀμέτρητό της). Η ίδια άσκηση φαίνεται σε ἀπόσπασμα του πυ-

θαγόριου Φιλόλαου (Κερα, Ορφ. Fr. 8) «μαρτυρόνται δὲ και οἱ παλαιοὶ θεολόγοι τε και μάντιες, ὡς διά τινος τιμωρίας ἄ ψυχῆ τῷ σώματι συντέλειται και καθάπερ ἐν σώματι τοῦτω τέθειται».

3. Στο Γοργία 492 του Πλάτωνα ο Σωκράτης παρουσιάζεται να σχολιάζει την άσκηση που είχε διατυπώσει ο Ευριπίδης, πως όσο ζούμε είμαστε πεθαρμένοι, και μόνον όταν πεθάνουμε θα μπορούμε στην αληθινή ζωή: «τίς δ' οΐδεν, εἰ τό ζῆν μὲν ἐστι καθνεῖν, τό καθνεῖν δὲ ζῆν. Καὶ ἡμεῖς τῷ ὄντι τίθωμεν, ὅπερ ἔδη του και ἤκουσα τῶν σοφῶν, ὡς νῦν ἡμεῖς τίθωμεν και τό σώμα ἐστιν ἡμῖν σῆμα».

4. Πλάτ. Νόμοι, 6, 782 α. «θῆμά τό οὐκ ἦν τοῖς θεοῖς ζῶα, κελνοῖ δὲ και μέλιτι καρποὶ δεδευμένοι και τοιαῦτα ἄλλα ἀγνά θῆματα, σαρκῶν δ' ἀπέχοντο, ὡς οὐχ ἔστιον δν ἐσθίειν, οὐδέ τοῦς τῶν θεῶν βιωσῶς σῆματ μιναινεῖν, ἀλλά ὄρφοκοί τινες λεγόμενοι βίωι ἐγγίγοντο ἡμῶν τοῖς τότε, ἀφῶν μὲν ἐχόμενοι πάντων, ἐμψῶν δὲ τοῦναντίον πάντων ἀπεχόμενοι».

Εικ. 82. Η πολυώνυαπεικόνιση του κάτω κόσμου στη δελφική λέσχη των κινιδίων, λίγο καλύτερη του 450 π.Χ. (η λέσχη είχε χτιστεί μετά τους περσικούς πολέμους). Αντίθετα με την επικρατέστερη στο μεταχριστιανικό χρόνο γνώμη περί του «'Αδη» ως τόπου καλοσμού των δίκων ανθρώπων, η αρχαία αντίληψη για τον κάτω κόσμο δεν συνήθεζε να ξεχωρίζει τους δίκαιους από τους άδικους. Στον κοινόν όμως χώρο δεν παρέλειπε να αποδίδει σε καθέναν από τους άδικους ή ασεβείς την τιμωρία του. Ανάμεσα στους τιμωρούμενους ήταν οι περιφρονητές των μωτηριών και οι γνωστοί από τους μύθους μεγάλοι αμαρτωλοί του παρελθόντος. Ο Πολύωννος παρέστεισε και τους γνωστότερους ήρωες. Αναπαράσταση του C. Robert βασισμένη στην περιγραφή του είνωκα από τον Πλουτάρχο 10, 28 κπ. Σχέδιο του H. Schenck, 1892.

Εικ. 83. (Κάτω.) Δείγμα της φτωχότερης απεικόνισης του κάτω κόσμου, της συντηρηθείσας σε καπιταλικές αγγειογραφίες. Οι αγγειογράφοι, εκτός από το σκακόταγμα σπαθών και καπών ανθρώπων στον ίδιο χώρο, συνήθιζαν στη μέση της σύνθεσης να περιστάνουν, μέση σε περίτεχνη περίπτερη κατασκευή, το ζεύγος των βασιλίων του 'Αδη.

είδους αυτού: από τη Νέκυια της Οδύσσειας είναι γνωστή η συγκίνηση του Οδυσσέα, όταν αυτός συνάντησε και μίλησε με τη μητέρα του που είχε πεθάνει κατά την απουσία του, καθώς και η συγκίνηση του όταν συνάντησε ήρωες και συμπολεμιστές του που επίσης ήταν πεθαμένοι (ιδίως τον Αγαμέμνονα και τον Αχιλλέα). Ιδιαίτερα συναρπαστικοί ήταν οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν οι ήρωες της «Καταβάσεως», καθώς διέσχιζαν τα θλιβερά μονοπάτια του 'Αδη και συναντούσαν κακόβουλους δαίμονες του σκότους σαν τον Ευρύνομο που είχε παραστήσει

στη Νέκυιά του ο Πολύγνωτος να τρίζει τα δόντια του και να τρώει τις σάρκες των νεκρών (Παυσ. 10, 28, 7). Η σύνθεση αυτή του Πολύγνωτου που στόλιζε την εσωτερική όψη των τοίχων της δελφικής λέσχης των κνιδίων είναι μια από τις μνημειακές απεικονίσεις του κάτω κόσμου (στην εικόνα 82 αναπαράσταση βασισμένη στην περιγραφή του Παισανία 10, 28, 1 - 33, 12). Οι αγγειογράφοι προτιμούσαν στη μέση της σύνθεσής τους να παριστάνουν το παλάτι του υποχθόνιου βασιλείου και το βασιλικό ζεύγος μέσα σ' αυτό· πολύ κοντά απεικόνιζαν τον Ορφέα να παίζει τη λύρα και ταυτόχρονα να άδει, ενώ απέναντι φαινόταν ένας από τους δικαστές του 'Αδη (Άιακός) και μπροστά ο τρικέφαλος Κέρβερος απαγομένος από τον Ηρακλή, τον οποίο οδηγούσε ο Ερμής. Παριστάναν και μερικούς ήρωες και ηρωίδες, καθώς και μεγάλους αμαρτωλούς, ιδίως το Σίσυφο (εικ. 83). Στην κάτω Ιταλία και στη Σικελία (όπου ιδιαίτερα ήταν αρεστές οι παραστάσεις αυτές), αλλά και σε πολλά μέρη της Ελλάδας, όπου υπήρχαν ορφικοί ή επαφοί συγγενών μυστικών αιρέσεων, οι νεκροί εφοδιάζονταν με ενκίγγραφα χρυσά ελάσματα, όπου παρέχονταν οδηγίες για την πορεία τους προς τον 'Αδη, ιδίως προς τους «λειμώνες τῶν εὐσεβῶν». Τα χρυσά αυτά ελάσματα, καθώς και οι «Εἰς Ἄδου καταβάσεις» και ο ακούρατος πόλεμος κατά των ορέξεων του σώματος και η «άσκησις» και οι καθαρμοί, δεν αφήνουν αμφιβολία πως οι ορφικοί, περισσότερο από καθετί άλλο, ανησυχούσαν για το υπερπέραν και για την εκεί τύχη τους.

8. Ελευσίνα μυστήρια.

Χθόνια καταγωγή έχουν και οι μυστικές τελετές της Ελευσίνας. Από τα προϊστορικά χρόνια τιμώνταν εκεί η βασίλισσα του κάτω κόσμου Φερσέφασσα ή Φερέφαττα με κάποιον όχι εξίσου φημισμένον πάρεδρό της. Η θέση του ιερού δεσπόζει του μικρού, αλλά ευφορότατου Θριάσιου πεδίου, διαρρομένου από τον Ελευσινακό Κηφισό. Όπως οι περισσότερες θεότητες του κάτω κόσμου, έτσι και οι ελευσινακές, φυσικό ήταν να αναγνωριστούν και ως θεότητες της βλάστησης (επειδή η βλάστηση εκπορεύεται από τα βάθη της γης). Όταν το ζεύγος των ελληνικών θεοτήτων του σταριού, η Δήμητρα και η Κόρη, έφτασε στην Ελευσίνα, βρήκε εκεί ένα τοπικό αγροτικό ιερό και δεν άργησε να παραγκωνίσει τις παλιές θεότητες (ιδίως μετά τον ταυτισμό της Κόρης με τη Φερσέφασσα ή Περσεφόνη, ο οποίος όμως έγινε μόνο στο μύθο, όχι και στη λατρεία). Στο να πάρει το ζεύγος των θηλυκών θεοτήτων του σταριού την πρώτη θέση στο καλιό τέμενος συνέβαλε και το Θριάσιο πεδίο που ήταν ιδεώδης τόπος για την καλλιέργεια του σταριού: σύμφωνα με μια ελευσινακή παράδοση, η καλλιέργεια αυτή πρώτη φορά άρχισε δοκιμαστικά στο πλησιέστερο προς το ιερό χωράφι που ήταν το θρυλικό Ράριον πεδίο. Αυτό, κατά το μύθο, έγινε ευθύς μόλις η καλλιέργεια του σταριού είχε αρχίσει να αναγνωρίζεται ως η αρχή-του-πολιτισμού (γιατί προποθέτει τη μόνημ εγκατάσταση των καλλιεργητών και την εγκατάλειψη του νομαδικού και του ληστρικού βίου). Επομένως έγινε πολύ πριν ενωθεί πολιτικά η Ελευσίνα με την Αθήνα, αφού και στον

1. Τα περισσότερα από τα λευκά αυτά φύλλα χρυσού βρέθηκαν ακριμνηρισμένα, με τις επιγραφές τους ελλιπείς. Πλημης διατηρήθηκε η επιγραφή σε χρυσό φύλλο που έτυχε να τοποθετηθεί μέσα σε χάλκινη υδρία, σε τάφο του 4ου π.Χ. αιώνα της αρχαίας Φαιστού (σήμερα στο μουσείο του Βόλου): «εὐρήσεις Ἄϊδαο δόμοιο ἰνέξῃ κρήνην, πᾶρ δ' αὐτῇ λευκῇ ἰστικῶν κυπάρισσον. Ταύτης τῆς κρήνης μηδὲ σχεδόν κελδοσησο. Πρόσοα δ' εὐρήσεις τὸ Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης πυγρὸν ἕδωρ προβρῶν. Φύλακες δ' ἐπιπυερθεν ἔσαν. Οἶδε ο' εὐρήσονται δ,τι χρὸς ἐσφαρικάνει. Τοσοῦτ σὺ μάλα πῶσαν ἀληθείην) καταλλίει. Εἰπεῖν: εἴτῃ παῖς ἐμῆ καὶ Οὐρανὸν ἄστ(ερόντος). Ἀστῆριος ὄνομα· ἔγινη δ' ἐμ' ἄος.

Ἄλλὰ δότε μοι πῖν ἀπὸ τῆς κρήνης. Ἄν και το χρυσό αυτό έλασμα είναι κλήρες, η επιγραφή δεν είναι ολοκληρωθ. Το νόημα συμπληρώνεται, αν προστεθούν δύο ακόμη στίχοι που υπάρχουν σε όμοια ελάσματα καταωταλικά: «ε' αὐτοί σοι δῶσουσι πῖν θεῖς ἀπὸ λίμνης, καὶ τὸτ' ἔπειτα ἄλλοισι μεθ' ἡρώεσσιν ἀνάξειν (σε μερικτ ελάσματα υπάρχουν και άλλοι στίχοι). Διαφορετικό κείμενο αποδίδουν άλλες κατηγορίες ελασμάτων. Ἐνα καταωταλικό περιέχει τους εἰς στίχους: χαῖρε πῶθὸν τὸ πᾶνημα, τὸδ' οὐκω πρόσθε ἐπεκόνεις. Θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου. Ἐρῖος ἐς γὰρ ἔπειτα. Χαῖρε, χαῖρε, δεξιάν ὀδοιπορῶν λειμώνας τε ἱερὸς κατὰ τ' ἄλοισι Φερσεφολας (βλ. J. E. Harrison, Prolegomena, Appendix, 659-662).

Εικ. 84. (Αριστερά.) Από το ιερό της Ελευσίνας προέρχεται το πλάγιο (ύψους 1,20 μ.) λίθινο ανάγλυφο που παριστάνει το ιερό τοπικό ήρωα Τριπτόλεμο δεχόμενο από τη Δήμητρα τα σπείρια για να ιδώσει στον κόσμο την καλλιέργεια του σπαραγώ. Η Κόρη που κρατεί δάδα στεφάνου με το άλλο χέρι τον Τριπτόλεμο.

Εικ. 85. (Δεξιά.) Ο ελευσινιακός ήρωας Τριπτόλεμος έτοιμος να ταξιδέψει για τη διάδοση στον κόσμο της καλλιέργειας των δημητριακών. Άλλοι αγγεγογράφοι παριστάνουν το ήρωα σπέρσιμο από ζράκοντες. Στο φερμένο άρμα η παρουσία των Ιρακόντιων κεριτταίει, οι αττικοί όμως αγγεγογράφοι τους απεικονίζουν και στον Ιο εύρινα ακολουθώντας την εικονογραφική παράδοση.

έβδομο π.Χ. αιώνα παρουσιάζεται από τον ομηρικό ύμνο για τη Δήμητρα η Ελευσίνα με δική της βασιλιά, τον Κελεύς (στ. 96 – 97). Ο ύμνος εμφανίζει τη Δήμητρα να εγκαθίσταται στο ναό που της έχτισαν στην Ελευσίνα ο Κελεύς και ο λαός του και από κει να διδάσκει στα μέλη της βασιλικής οικογένειας και σ' άλλους ελευσίνιους την «δηρσμοσύνην των ιερών και τὰ σεμνά όργια» για την επιτυχία της σποράς (στ. 474 – 478). Έλειπε ακόμη η πείρα από τους καλλιεργητές των δημητριακών και οι υποδείξεις της θεάς είχαν τη θέση ευεργεσίας. Είναι όμως ιδιαίτερα σημαντικό πως η «δηρσμοσύνη των ιερών» και τα «σεμνά όργια» που υπέδειξε η θεά δεν ήταν παρά απλές μαγικές ιεροπραξίες που είχαν τη δύναμη, αν εκτελούνταν με ακρίβεια, να εξασφαλίσουν την κλούσια συγκομιδή, χωρίς την παρέμβαση κανενός θεού. Και τα Θεσμοφόρια που ήταν άλλη γιορτή της σποράς είχαν επίσης ως πυρήνα μια καθαρά μαγική ιεροπραξία (δηλ. το συμβολικό ανακάτεμα με το σιτάρι που θα σπερνόταν ελάχιστης ποσότητας από τα αποσυντεθειμένα κατάλοιπα χοιριδίων και από τα ζυμωτά ομοιώματα φαλλών, τα οποία είχαν τη μαγική δύναμη να ενισχύουν το σιτάρι της σποράς, ώστε να εξασφαλίζεται πλούσια καρποφορία). Έτσι οι πανάρχαιες μαγικές ιεροπραξίες (βλ. σελ. 27) όχι μόνον δεν εξέλιπταν στα αρχαϊκά χρόνια, αλλ' αντίθετα ασκούσαν παράλληλα προς την εξευγενισμένη λατρεία των θεών και ως εξίσου αποτελεσματικές μ' αυτή. Η μαγεία δεν θα λείψει ούτε από τις επόμενες περιόδους της ελληνικής θρησκείας· το περιεχόμενο όμως της θρησκείας που θα γίνεται διαρκώς πνευματικότερο θα την κρατεί συρρικνωμένη στο περιθώριο της θρησκευτικής ζωής.

Οι αθηναίοι καυχόνταν στα κλασσικά χρόνια πως τις δυο μεγάλες δωρεές που έκανε η αυτοίς η Δήμητρα όταν βρήκε στην Ελευσίνα την αρπαγμένη Κόρη της, δεν τις κέρτησαν ζηλότυπα για τον εαυτό τους, αλλά τις μετέδωκαν σ' όλους τους ανθρώπους (Ισοκρ. Πανηγ. 28 – 29): οι δωρεές αυτές ήταν 1) η καλλιέργεια των δημητριακών καρπών, οι οποίοι συντέλεσαν στο «να μη ζουν οι άνθρωποι θηριωδώς» και 2) η μουσική τελετή της Ελευσίνας, η οποία εξασφαλίζει «ηθδίδους έλπίδας περί τε τής του βίου τελευτής και περί του σύμπαντος αϊώνους».

Την πρώτη «δωρεά» τη διασάλπισαν ιδίως οι αθηναίοι καλλιτέχνες χρησιμοποιώντας ως σύμβολο το μύθο του Τριπτόλεμου και παρουσιάζοντας τον ήρωα πάνω στο άρμα, με το οποίο θα ταξίδευε στον κόσμο για να κάνει γνωστούς τους καρπούς της Δήμητρας (εικόνες 84 και 85). Οι μύθοι εγκωμιάζουν τον Τριπτόλεμο ως το ευτυχισμένο βασιλόπουλο (γιο του Κελεύς) που θα γινόταν ο πρωτεργάτης της ευγενέστερης ανθρώπινης ζωής, της βασισμένης στους δημητριακούς καρπούς. Φαίνεται όμως πως ο Τριπτόλεμος ήταν τοπικός χθόνιος ήρωας, γιατί, κατά τους μύθους, μετά το θάνατό του έγινε κι αυτός ένας από τους δικαστές του Άδη.

Η δεύτερη δωρεά, δηλ. η τελετή της Ελευσίνας, ήταν μουσική και όσοι μουσύναν δεσμεύον-

ταν με την υποχρέωση να μην την κοινολογήσουν. Ο λόγος όμως, για τον οποίο δεν έγινε πλατύτερα γνωστή, δεν είναι το καθήκον της σωπής που το τήρησαν πιστά οι μύστες, αλλά το ότι από τη φύση της η μύηση δεν ήταν δυνατόν να αποκλυφωθεί με ακρίβεια. Βέβαιο μπορεί να θεωρηθεί πως από το ελευσινιακό τελεστήριο έβγαυνε κανείς με «παρήγορες σκέψεις για το θάνατο και για την αιωνιότητα», όπως έγραψε ο Ισοκράτης στον Πανηγυρικό του. Σ' αυτό συγκλίνουν και οι άλλες πηγές, ώστε να τείνει κανείς να δεχτεί ως σκοπό της μύησης τη συμφιλίωση με το θάνατο και την προσδοκία άλλης ζωής μετά το θάνατο. Ήδη ο ομηρικός ύμνος μακαρίζει όσους είδαν τις μυστικές ιερουργίες και κακοτυχίζει όσους πεθαίνουν αμύητοι. Ο Πίνδαρος μακαρίζει όσους είδαν την τελετή, γιατί πάνε στον Άδη με επίγνωση και της σημασίας του θανάτου, αλλά και της αρχής της νέας ζωής που χαρίζει ο θεός¹. Ο Σοφοκλής ακόμα σαφέστερα μιλάει για την ευτυχέστερη μοίρα των μυστών στον Άδη².

Ποιά όμως ήταν η μυστική διδασκαλία, με την οποία και ο φόβος του θανάτου αμβλυόταν και το ομηχλώδες υπερπέραν δεχόταν μια ακτίνα φωτός; Οι σχετικές μαρτυρίες που έχουν διασωθεί είναι μάλλον αρκετές. Από καμιά όμως δεν διαφαίνεται κρυστάλλινος διαύγειας θεωρητική διδασκαλία, αλλά μόνο σύμβολα που αποτελούσαν τον πυρήνα τέμιας διδασκαλίας. Το πιο σημαντικό σύμβολο για τα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας (που τίποτε δεν εμποδίζει να ήταν το ίδιο και για τα παλαιότερα) ήταν ένα στάχυ από το ιερό χωράφι της θεάς (από το Ράριον πεδίο): κάθε χρόνο ένα στάχυ βεριζόταν τελετουργικά από «σιωπηλόν θηριστήν», δηλαδή από ιερέα ή άλλον θεράποντα του ιερού που έμενε άφωτος κατά το κόψιμο του σταχυού, ώστε το στάχυ ως σύμβολο να διατηρεί μια μυστική δύναμη. Το στάχυ φυλασσόταν στο ιερό και επιδεικνύοταν με επισιμότητα στους μουήμιους, αποτελώντας την κατακλείδα στον εποπτικό μυστήριο της Ελευσίνας. Η μαρτυρία υπάρχει στον (περισσότερο γνωστό ως πολέμιο των αιρετικών) χριστιανό συγγραφέα του 2ου μ.Χ. αιώνα Ιππόλυτο 5, 8: «άθηναίοι, μουήντες Έλευσινία και επιδεικνύοντες τοίς εποπτεύουσι τὸ μέγα και θαυμαστόν και τελειότατον εποπτικόν έκεί μυστήριον, έν σιωπῇ θεθερισμένον στάχυν». Για τη μύηση την κύρια σημασία είχε η επίδειξη ενός ιερού συμβόλου με απλή υποκλήρωση της εννοίας του (εδώ βασισμένης στο θάνατο του αρχικού κόκκου σταριού και στον ενταφιασμό του ή στο σκέπασμά του με χώμα, και έπειτα στην ανάστασή του υπό τη μορφή του πλούσιου καρπού). Υπήρχε σειρά «αδεικνυμένων» (σαν το ιερό στάχυ), «αλεγόμενων» (που προπάντων ήταν οδηγίες για την επιτυχή μύηση και όχι λεπτομερείς ερμηνείες εκείνων που οι μύστες έβλεπαν) και «αδρωμένων» (σαν την αρπαγή της Κόρης και την πλάνη ή το πένης της μητέρας της ή σαν μια πανηγυρική αγγελία για τη γέννηση ενός «ιερού κούρου»). Οι απαντήσεις στα ερωτήματα ποιός ήταν ο «ιερός κούρος», γιατί αποκαλούνταν «Βριμός» (Δυνατός) και ποιά ήταν η μητέρα του που αποκαλούνταν «πότνια Βριμών» περιλαμβανόταν στα «αλεγόμενα» που ήταν μεν απόρρητα (όπως και τα «δεικνύμενα» και τα «αδρωμένα»), σχεδόν όμως πάντα επρόκειτο για αλλά απόρρητα ονόματα θεών ή ηρώων ή για απλή προσαρμογή γνωστών μύθων στις ανάγκες των τελετών³.

1. Καρ. 6 (28): «ης (τελετής) οι μετασχόντες περί τε της του βίου τελευτής και του σώματος αϊθνος ήξιου τας έλπίδας έχουσι».

2. Στιχ. 480—482: «άλλιος δε τὰδ' όμυεν έπιχθόνων άνθρώπων δε δ' άτελής ιερών, δε τ' άμμορος, ού ποθ' όμοιων αϊων έχει φθιμένος περ υπό ζόφω εύρώτνια».

3. Απόσπ. 137α: «άλλιος όστις ίδών κείν' εϊο' υπό χθόν' οϊδε μιν βίου τελευτάν, οϊδε δι δίοδοτον άρχταν».

4. Απόσπ. 752 —3: «ός τρίς έλθιοι κείνοι βρωτάν, οι ταύτα άεργθέντες εϊλη μόλιω» ές Άιδου τούτοδε γάρ μόνος έκεί ήν έστι, τούς δ' άλλιοι πάντ' έκεί κακία».

5. Επίσησ από τον Ιππόλυτο 5, 8: «ο ιεροφάντης» υστός έν Έλευσινία υπό ποίλλθ κυρί τελών τά μέγιστα και άρρητα μυστή-

ρια βοθ και έτεργαε λέγων «ιερόν έτεκε πότνια κούρου, Βριμά, Βριμών», τούτοστιν Ίσχυρά, Ίσχωρην».

6. Στη συγκεκριμένη περίπτωση υφίσταται πως ως νεογέννητο παιδί εμφανιζόταν ο Πλούτος και ως ήρτίτοκος μητέρα η Διμήτρα. Οι μουήμιοι ζητούσαν ευναριστικές αποκαλύψεις, τις οποίες όμως να μπορούν να δάξουν στο γνωστό τους μυθικό κεφάλαιο. Ο Πισουσίνας που φιλοδοξούσε να μπειτα σε τοπικές μυστικές τελετές με επιμέλεια αποφεύγει την κοινολόγηση απορρήτων, τα οποία όμως σχεδόν πάντοτε ήταν μυστικά ονόματα θεών και ηρώων, τους οποίους όλοι ήξεραν με άλλα ονόματα. Στο ιερό της Δέσποινας της Λυκόσουρας σημειώνει πως το όνομα «Δέσποινας» ήταν απλή εκκλισησις. Το πραγματικό όνομα της θεάς το είχε μάθει ο ίδιος, αλλά

Για τους ευλαβέστερους προσκυνητές που ήταν απλοί άνθρωποι του λαού πρώτη και κύρια σημασία είχε το να φορέσουν τη στολή του μύστη και να παρακολουθήσουν μια μυστική τελετή που θα τους έκανε θεοφιλείς όσο ζούσαν και προνομιούχους μετά θάνατον. Τις στολές μερικοί τις αφιέρωναν στο ιερό για να υπενθυμίζουν στις βεές πως οι αναβέτες είχαν μνηθεί, ενώ άλλοι τις κρατούσαν στο σπίτι και τις χρησιμοποιούσαν ως σπάργανα για τα βρέφη τους, πιστεύοντας πως η θεϊκή χάρη θα μεταδιδόταν στα παιδιά! Τη θεωρητική διδασκαλία των μυστηρίων πολύ λίγοι την αναζητούσαν και ακόμα λιγώτεροι μπορούσαν να τη συναρμολογήσουν σε φιλοσοφικό σύνολο (που άλλωστε δεν παρέμενε σταθερό στη μακραίωνη ιστορία του ελευσινιακού ιερού). Επειδή κάθε μυστική ιερουργία χάνει τη δύναμή της όταν αποκαλυφθεί, οι περισσότεροι μύστες δεν κοινολογούσαν λεπτομέρειές της για να μην αποβεί γι' αυτούς μάταια η μύηση. Αλλά και όσοι από ολιγοψηφία ή από ασέβεια «αποκάλυπταν τα μυστήρια» απλά μιμούσαντα τα «δρώμενά» τους, καθώς και μερικές τυπικές εκφράσεις του ιεροφάντη (όπως είχε γράψει, ήδη στα 1893 ο Erwin Rohde στην *Psyche*). Αξιοσημείωτο είναι πως ο Θεοκυδίδης συνόψισε την κατά του Αλκιβιάδη κατηγορία του 415 π.Χ. στο ότι τα «μυστήρια έποίησεν εν οικίαις ύφ' ύβρει» (6, 28). Την έκφραση «τα μυστήρια περιποίησεν μεταξείρι-στικη και ο Λυσίας κατά του Αλκιβιάδη και των συντρόφων του (Α' κατά Αλκιβ. 315). Ο Πλούταρχος στη βιογραφία του Αλκιβιάδη, 18 – 22, λέει πως η μεθυσμένη συντροφιά του Αλκιβιάδη είχε μνηθεί την τελετή των μυστηρίων σε σπίτι, όπου είχε προηγηθεί ξεφάντωμα: ο Αλκιβιάδης είχε φορέσει στολή ιεροφάντη και προσποιούνταν πως παρουσίαζε τα ιερά, ο Πουλυτίων φορούσε τελετή δαδούχου και ο Θεόδωρος κήρυκτος. Άλλοι νεαροί αυτοαποκαλούνταν «μύστες» και «επόπτες». Η πράξη τους καταγγέλθηκε ως ασέβεια προς τη Δήμητρα και την Κόρη, χωρίς όμως να γίνει αναφορά σε αποκάλυψη συγκεκριμένης μυστικής διδασκαλίας. Αυτό και πρακτικά αδύνατο ήταν, αλλά και δεν θα συνήρπαζε όσο η μίμηση των πράξεων και μερικών φράσεων ή και του ύφους του ιεροφάντη.

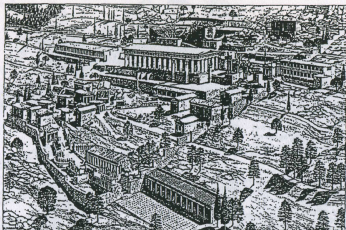
9. Η δοξασμένη πορεία των δυο αγιότερων ιερών της Ελλάδας.

Έργο της ευλάβειας των αρχαϊκών χρόνων ήταν η υγιής θεμελίωση των δυο μεγάλων ιερών του ελληνικού κόσμου, ενός μαντείου και ενός τελεστηρίου, που ήταν προορισμένα να ζήσουν όσο και η αρχαία θρησκεία (ώς τον 4ο μ.Χ. αιώνα). Τόσο η μαντική όσο και τα μυστήρια γνώρισαν κατά τη χιλιετία που προηγήθηκε περιόδους δοκιμασίας, οπότε πολλά ιερά του είδους παρήκμασαν και εξέλιπαν. Το δελφικό όμως και το ελευσινιακό εξακολούθησαν και τότε να είναι τα σεβαστότερα της Ελλάδας. Υπερπλήρη ήταν ο ιερός περίβολος των Δελφών από οικοδομήματα και ευλαβή αναθήματα (εικ. 86). Το μνημειακό τελεστήριο της Ελευσίνας που πολλές φορές ανακαινίστηκε ήταν (τον καιρό της ακμής του) πελώριο, σχεδόν τετράγωνη υπόστυλη αίθουσα, με κάθε πλευρά μήκους μεγαλύτερου των πενήντα μέτρων (χωρίς το επιβλητικό προστώο που φαίνεται στην εικόνα 87, με τους 12 κίονες στην πρόσοψη). Στο εσωτερικό της κύριας αίθουσας του τελεστηρίου υπήρχαν 42 κίονες για την ανωδο-

φοβούνταν να το γράψει για αμήτιους (ετής δε Δεσποίνης το όνομα έδεισα εκ τούτ' ατελέστους γράσειν», 8, 37, 9). Και για την κρινών Δήμητρα της Θέλλεσσας σημειώνει: «ήν δέ Δήμητρα τέκιν φασιν εκ τού Ποσειδώνος θυγατέρα, ής τό όνομα εκ ατελέστους λέγειν ού νομίζουσι» (8, 25, 7). Και στις δυο περιπτώσεις η κοινολόγηση του ίδιου του ιερού λόγου ή ουσιαστών στοιχείων του δεν φαίνεται να τον φοβίζει όσο η αποκάλυψη των ονομάτων: έτσι στην πρώτη περίπτωση δεν διατάζει να σημειώσει λεπτομέρειες του μύθου που πρέπει να ήταν απόρρητες, πως δηλ. η Δέσποινα ήταν μεγαλύτερη απ' όλους τους θεούς και είχε πατέρα τον Ποσειδώνα και μητέρα τη Δήμητρα.

Και στη δεύτερη περίπτωση εξηγεί γιατί η Δήμητρα ονομάστηκε «κρινών» και γιατί «λουσία» και πώς η Δήμητρα γέννησε από τον ίδιο Ποσειδώνα το άλογο Αρξίονα και προηγουμένως την κόρη με το απόρρητο όνομα. Τον τοπικό ιερό λόγο ίσως πολλοί τον ήξεραν και κοιητές ίσως τον χρησιμοποίησαν ή τον υπαινιχθηκαν σε κοιμητά τους. Αν αποσιωπούσαν τα εκεί αναφερόμενα μυστικά ονόματα, απέφυγαν τη μομφή.

1. Σχόλ. στον Πλούτο του Αριστοφάνη 845: «πάτριόν έστι τας θεάς ενιερόν και τας σολάς τούτ' μύστες, εν εις τύχοιεν μνηθίντες... Άνιοι έτι τας τωιάτας στολές εις τέκνον σπάργανα φυλάττουσιν».

Εικ. 86. (Πάνω.) Αναπαράσταση του ελευσινιακού ιερού στα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας.

Εικ. 87. (Κάτω.) Αναπαράσταση του ελευσινιακού τελεστηρίου, των γύρω κτισμάτων και του χριστού περιβόλου του ιερού.

μή. Το όλο ιερό παρέμεινε ως το τέλος της αρχαιότητας το πρότυπο για παρόμοια ιδρύματα που έγιναν και σε απομακρυσμένες πολίχνες της Ελλάδας και που όλα αποκαλούνταν «Ελευσίνια», γιατί ήταν απομιμήσεις του ελευσινιακού ιερού. Εξίσου συνηθισμένα ήταν τα ιερά που είχαν για πρότυπο το δελφικό του Απόλλωνα και που λέγονταν «Πύθια» ή ιερά του πόθιου Απόλλωνα. Ήταν διάσπαρτα όχι μόνο στην κυρίως Ελλάδα, αλλά και στις αποικίες.

Το δελφικό ιερό παρέπευτε τη ζωή του τουλάχιστο ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα, οπότε ο Ιουλιανός είχε σκεφτεί την ανακαίνιση του μεγάλου ναού του. Βαθεία στα χριστιανικά χρόνια παρατάθηκε και η ζωή του ελευσινιακού ιερού, αφού στα 176 μ.Χ. είχε μνηθεί ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος. Ένα αιώνα αργότερα το ιερό αυτό ήταν ακόμα ακμαίο, και η φήμη του ως πλούσιου θρησκευτικού κέντρου είχε προσελκύσει τους βαρβάρους κοστοβάκους, οι οποίοι το λεηλάτησαν, χωρίς να θέσουν τέρμα στη δράση του.

10. Η έννοια της θρησκευτικής ανανέωσης των αρχαϊκών χρόνων.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές πως οι ανανεωτικές τάσεις της αρχαϊκής εποχής στράφηκαν κατά των έντονα εδακοσμικών αντιλήψεων της ικποτικής κοινωνίας και κατά της γνώσης από την Πλιάδα θρησκείας των ολύμπιων ή ουράνιων θεών που ήταν δημιουργήματα των